

Handel en de opkomst van Uruk

Vanaf circa 4.000 v.Chr. kwamen in het huidige Zuid-Irak de eerste steden op. Waar groepen jagers en verzamelaars slechts uit tientallen personen bestonden en de vroegste landbouw-gemeenschappen uit honderden tot duizenden, telden deze steden al snel tienduizenden inwoners. Niet alleen nam de bevolking toe, maar er ontstond ook een gelaagde samenleving met een bureaucratie en publieke gebouwen. Wat maakte deze indrukwekkende ontwikkeling mogelijk? Handel lijkt hierbij een belangrijke rol te hebben gespeeld.

Daan Nijssen studeerde Oudheidstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij zich specialiseerde in de geschiedenis van het oude Nabije Oosten. Onlangs verscheen zijn boek *Het wereldrijk van het Tweestromenland, De opkomst van Assyrië, Babylonië en Perzië* (Omniboek).

Handel is al zo oud als de mensheid. Nog voordat de eerste landbouwgemeenschappen ontstonden, wisselden rondtrekkende groepen jagers en verzamelaars geschenken uit wanneer hun wegen elkaar kruisten. Op die manier konden zeldzame materialen zoals vuursteen en obsidiaan zich over honderden kilometers verplaatsen en onderweg door vele handen gaan. Met de opkomst van de eerste landbouwgemeenschappen kreeg de handel een meer structureel karakter. Nederzettingen gingen dienen als vaste handelsknooppunten en tussen deze nederzettingen ontstonden de eerste permanente handelsroutes. Toch bleven deze vormen van handel relatief kleinschalig. De langeafstandshandel kwam pas echt goed op gang met de opkomst van de eerste steden in Zuid-Irak in het vierde millennium v.Chr.

Zuid-Irak is op het eerste gezicht niet de meest geschikte plek om je als landbouwer te vestigen. Er valt erg weinig regen en de enige permanente bronnen van zoet water, de rivieren Eufraat en Tigris, treden vaak onverwachts buiten hun oevers. De eerste landbouwers meden Zuid-Irak dan ook. Zij vestigden zich vooral in de hooglanden van Syrië en Noord-Irak, in de bergen van Iran en Turkije, of aan de kusten van de Middellandse Zee, waar wel voldoende regen viel. Pas in de zogenoemde Obeidperiode (6.500-3.800 v.Chr.) verschenen in Zuid-Irak de eerste permanente nederzettingen. Ergens in de loop van deze lange periode begonnen de landbouwers in deze regio kanalen te graven om akkers verder van de rivier te bevoeien en overtollig water af te voeren. Hierdoor werd voorheen onvruchtbare grond

vruchtbaar gemaakt en nam de voedselproductie beduidend toe.

Door middel van irrigatielandbouw kon twee tot drie keer zoveel graan worden verbouwd als door middel van regenlandbouw. Al snel werd er meer geogost dan de inwoners van de regio nodig hadden. Graan was overigens niet de enige bron van voedsel in de regio. Tussen de rivieren lagen steppes waar herders hun kuddes konden weiden en langs de Perzische Golf lagen uitgestrekte moerassen waar volop vis en gevogelte te vangen was. Tot slot deden dadelpalmen het goed in de regio en werden er al vroeg boomgaarden aangelegd. De inwoners van Zuid-Irak, beter bekend onder de naam Soemeriërs, beschikten dus over een gevarieerd voedselaanbod en konden best wat missen. Bovendien maakten de rivieren en kanalen dat de regio per boot goed te bereizen was. Zo ontstond al vroeg een levendige handel tussen de Soemerische nederzettingen waarbij voedingswaren werden uitgewisseld.

Soemerische steden

Waarschijnlijk was het de opbloeiende handel tussen de Soemerische nederzettingen die maakte dat sommige van deze nederzettingen vanaf 4.000 v.Chr. uitgroeiden tot steden. Mensen kwamen op centraal gelegen locaties bijeen om handel te drijven, waardoor de dorpen in de omgeving naar elkaar toe groeiden en samenklonterden. Uit archeologisch bodemonderzoek blijkt dat de grote Soemerische steden in het vierde millennium v.Chr. bestonden uit een dichtbebouwde kern, met daaromheen weer kleinere steden, met daaromheen dorpen, met daaromheen gehuchten. Er was dus sprake van een hiërarchie van nederzettingen. Het ligt voor de hand om te denken dat dit oorspronkelijk allemaal dorpen waren, maar dat één hiervan uiteindelijk uitgroeide tot de stadskern. Niet alleen nam de bevolking toe, de bevolking ging zich ook op een beperkter aantal locaties vestigen.

De opkomst van de eerste steden in Zuid-Irak ging ten koste van het platteland. Steeds meer mensen verlieten hun dorpen en uiteindelijk woonde maar liefst 50 procent van de bevolking in steden. Zo ontstond in Zuid-Irak een klein aantal stedelijke regio's, een soort agglomeraties: in het gebied rond Uruk, in het gebied rond Nippur en Adab en in het gebied rond Eridu en Ur. Omdat alleen in Uruk uitgebreide opgravingen zijn verricht, wordt de periode tussen 4.000 en 3.100 v.Chr. ook wel de Urukperiode genoemd. De opkomst van deze eerste steden lijkt ook mensen van buiten Zuid-Irak te hebben aangetrokken. In het huidige Noord-Irak en in het huidige Zuidwest-Iran nam de bevolking sterk af, juist op het moment dat de bevolking in Zuid-Irak toenam. Wellicht was hier sprake van migratie. De eerste steden in Zuid-Irak telden stuk voor

stuk meer dan 10.000 inwoners. Uruk had op zijn hoogtepunt een inwoneraantal van tussen de 25.000 en 50.000. Nooit eerder woonden zoveel mensen in zo'n klein gebied bij elkaar. Men was niet gewend aan zo'n massale vorm van samenleven en de behoefte aan een autoriteit die boven alle stadsbewoners verheven was, groeide. De inwoners van Uruk vonden elkaar in de gemeenschappelijke verering van de hemelgod An en de hemelgodin Inanna, goden die al van oudsher in de regio werden vereerd. Voor beide goden werden uitgebreide tempelcomplexen aangelegd, met allerlei grote publieke gebouwen waar de inwoners van de stad bijeen konden komen om te offeren, maar ook om er handel te drijven en er te vergaderen. In alle opzichten vormden deze heiligdommen het kloppende hart van de stad.

De bouw van dit soort grote publieke gebouwen wijst op de aanwezigheid van een centrale autoriteit. Deze centrale autoriteit wordt doorgaans 'de tempel' genoemd, maar de medewerkers van de tempel hielden zich bezig met veel meer dan alleen de offerdienst. De tempel bezat een groot deel van de landbouwgrond rond de stad, beschikte over grote kuddes schapen en had veel vaklieden in dienst. De tempel kon door zijn centrale rol in de samenleving ook belastingen opleggen aan de inwoners van de stad, bijvoorbeeld door een deel van de oogst op te eisen of corveearbeid op te leggen. Om dit alles in goede banen te leiden werd het spijkerschrift ontwikkeld en kwam een bureaucratie tot stand. Zo ontstond een gelaagde samenleving met de tempelmedewerkers, ook wel 'priesters' genoemd, aan het hoofd. ▶

Linkerpagina: De Uruk-expansie (3.500-3.100 v.Chr.). Een kaart met de belangrijkste nederzettingen waar in het vierde millennium v.Chr. sporen van de Soemerische materiële cultuur zijn aangetroffen. Het Soemerische kernland is in geel weergegeven. Onder: Soemerisch kleitablet (late vierde millennium v.Chr.). Het Soemerische schrift begon als een pictografisch schrift, waarin elk teken voor een woord stond. Later werden de tekens ook gebruikt om abstracte begrippen en lettergrepen mee weer te geven. Collectie: Louvre Museum.

Kom met afgeschuinde rand (*beveled rim bowl*) uit Uruk (late vierde millennium v.Chr.). Dit eenvoudige type kom werd in Uruk op industriële schaal geproduceerd en is tot in Syrië, Noord-Irak en West-Iran teruggevonden. Foto: Schauschgamuwa.

Grondstoffen van buitenaf

Door de opkomst van de eerste steden en de complexe samenleving die daarmee gepaard ging, groeide de vraag naar grondstoffen van buitenaf. Want in Zuid-Irak mocht dan (door menselijk ingrijpen) voldoende voedsel worden geproduceerd, veel meer dan voedsel was er niet te krijgen. Het timmerhout en de natuurstenen die nodig waren voor de bouw van grote publieke bouwwerken, waren in het laagland niet te krijgen en moesten worden geïmporteerd uit hoger gelegen gebied. Daarnaast moesten de edelmetalen en edelstenen die in trek waren bij de top laag van de bevolking helemaal uit de bergen van Iran en Turkije worden gehaald. En tot slot hadden de Soemeriërs het zeldzame kopererts en het nog veel zeldzamere tin nodig om bronzen wapens, gereedschappen en kunstvoorwerpen te kunnen vervaardigen. De Soemeriërs importeerden dus veel uit de omliggende gebieden. Maar wat hadden ze zelf eigenlijk te bieden aan hun burens? Ten eerste beschikten ze over een aanzienlijk voedseloverschot. Een deel hiervan zal zeker geëxporteerd zijn. In ruil voor voedingswaren zullen inwoners van minder vruchtbare gebieden wellicht bereid zijn geweest zeldzame grondstoffen van eigen bodem af te staan. Daarnaast woonden in de Soemerische steden veel vaklieden die de ruwe materialen konden bewerken tot (luxe)producten. Met name de textielhandel speelde in Uruk al vroeg een belangrijke rol. De Eannatempel, die gewijd was aan de hemelgodin Inanna, was bijvoorbeeld gespecialiseerd in wolproductie en beschikte over grote kuddes schapen. Deze wol werd door vaklieden in dienst van de tempel bewerkt en de kleding werd vervolgens tot in de wijde omgeving verhandeld.

Deze (luxe)producten konden niet overal met dergelijk vakmanschap worden geproduceerd en waren daardoor erg gewild.

Voor (handels)betrekkingen tussen de Soemeriërs en de inwoners van de omliggende gebieden zijn in het archeologische bestand verschillende aanwijzingen gevonden, al is niet altijd helemaal duidelijk hoe die geïnterpreteerd moeten worden. Zeker is wel dat veel aspecten van de Soemerische materiële cultuur, waaronder het aardewerk (met name de eenvoudige kommen met afgeschuinde rand die op industriële schaal werden geproduceerd, ook wel *beveled rim bowls* genoemd), de beeldtaal (met name afbeeldingen van dieren), de administratieve hulpmiddelen (met name rolzegels) en ook de architectuur (grote publieke gebouwen zoals die ook in Uruk zijn opgegraven), teruggevonden zijn tot in Noord-Irak, Syrië en Iran. Wat de aanwezigheid van deze materiële cultuur ons kan vertellen over de (handels)betrekkingen tussen de Soemeriërs en de inwoners van de omliggende gebieden, hangt af van de context en verschilt per locatie.

Materiële cultuur

De aanwezigheid van de Soemerische materiële cultuur is het best zichtbaar in de regio Khuzestan, een gebied in Zuidwest-Iran dat in geografisch opzicht deel uitmaakt van de Mesopotamische Laagvlakte. In de Urukperiode leek de regio behalve in geografisch opzicht ook in cultureel opzicht een verlengstuk te zijn van Zuid-Irak. De plaatselijke materiële cultuur werd geheel verdrongen door de Soemerische materiële cultuur. Volgens de Amerikaanse archeoloog Guillermo Algaze was hier sprake van kolonisatie door Soemerische

boeren en werd de oorspronkelijke bevolking simpelweg onder de voet gelopen. Het is geen onwaarschijnlijke hypothese. Het alternatief is dat er sprake was van een zeer verregeande vorm van culturele beïnvloeding, waarbij de oorspronkelijke bevolking van Khuzestan op een gegeven moment besloot de Soemerische materiële cultuur in alle opzichten over te nemen. De Soemeriërs drukten hoe dan ook een grote stempel op de regio. In andere gebieden is de Soemerische materiële cultuur vooral aangetroffen in zogenaemde enclaves. Dit waren eilandjes van Soemerische materiële cultuur die ver van het thuisland lagen en omringd werden door gebied waar de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Een belangrijke enclave lag aan de bovenloop van de rivier de Eufraat, in het grensgebied tussen het huidige Syrië en het huidige Turkije. In dit gebied zijn enkele nederzettingen opgegraven die geheel in Soeme-

rische stijl zijn aangelegd, zoals Habuba Kabira, Jebel Aruda en Sheikh Hassan. Deze nederzettingen waren waarschijnlijk volgens een vooraf uitgedacht plan door Soemerische kolonisten gesticht, getuige het complexe stratenplan en de publieke gebouwen die er zijn opgegraven. Het primaire doel van deze nederzettingen is onderwerp van debat. Waren het handelsposten, landbouwnederzettingen of bestuurlijke centra? Interessant om te vermelden is dat deze enclave precies lag op een belangrijke handelsroute tussen de Middellandse Zee en het Zagrosgebergte.

Er waren ook nederzettingen waar de Soemerische materiële cultuur slechts in een specifiek deel van de nederzetting is aangetroffen, terwijl in de rest van de nederzetting de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Waarschijnlijk gaat het hier om handelsposten die werden bemand door Soemerische migranten. Voorbeelden van dit soort nederzettingen zijn Godin Tepe en Hacinebi. Godin Tepe lag aan de Khorasanroute, de handelsroute die van Mesopotamië door Iran naar Centraal-Azië liep, dus er zullen veel goud, zilver en koper en allerhande edelstenen verhandeld zijn. Hacinebi lag aan de bovenloop van de Eufraat, niet ver van de voet van het Taurusgebergte, waar veel verschillende soorten bomen groeiden en veel metalen werden gewonnen. In Hacinebi is goed te zien dat de Soemerische migranten vasthielden aan hun eigen gebruiken.

‘In Soemerische steden woonden veel vaklieden die de ruwe materialen konden bewerken tot (luxe)producten’

Zo was maar liefst 80 procent van de dierenbotten in hun beerputten afkomstig van schapen, terwijl de plaatselijke bevolking het schapenvlees vaker afwisselde met rundvlees en varkensvlees. Zoals al eerder opgemerkt, waren schapen in Uruk erg talrijk en een belangrijke bron van voeding. De Soemerische migranten bleven ook het vaatwerk uit hun thuisland gebruiken, al waren de kookpotten opvallend vaak wél in plaatselijke stijl uitgevoerd. Aangezien deze kookpotten vermoedelijk werden gebruikt door vrouwen, lijkt het erop dat de Soemerische migranten meestal met plaatselijke vrouwen trouwden. Zo haalden ze mogelijk de banden met de plaatselijke bevolking aan.

Complexe samenlevingen

Door de focus op de Soemerische materiële cultuur zou de indruk kunnen ontstaan dat de Soemerische kolonisten in een vrijwel leeg gebied aankwamen met een gedweë en veel minder ver ontwikkelde bevolking. Dit is echter te simplistisch. De Amerikaanse archeoloog Gil Stein heeft aangetoond dat al in het vroege vierde millennium ►

Soemerische hoofdtooi en kettingen (derde millennium v.Chr.). Met dit soort sieraden, waarin onder meer (geïmporteerd) goud en de edelstenen lapis lazuli en carneool werden verwerkt, onderscheidde de toplaag van de bevolking zich van de gewone burgers. Collectie: British Museum.

Muren met mozaïek van een tempel in Uruk, tweede helft van het vierde millennium v.Chr. Collectie: Vorderasiatisches Museum, Berlijn. Foto: Osama Shukir Muhammed Amin.

v.Chr., lang voordat de Soemerische materiële cultuur zich over de regio verspreidde, complexe samenlevingen bestonden in Noord-Syrië en Noord-Irak. Dit is onder meer te zien aan de grote gebouwen (waarschijnlijk 'elitewoningen'), de werkplaatsen (voor gespecialiseerde vaklieden) en de administratieve hulpmiddelen (met name zegels) die in de regio zijn opgegraven. Een aantal nederzettingen, waaronder Tell Brak, Hamoukar en het bekende Ninevé, groeide zelfs uit tot steden, al bereikte geen van deze steden de omvang van de Soemerische steden in het zuiden. De Soemerische kolonisten kregen in Noord-Syrië en Noord-Irak dus te maken met waardige tegenspelers.

Een mooi voorbeeld van de plaatselijke cultuur in Noord-Syrië is te vinden in Tell Brak, een stad gelegen aan de rivier de Khabur. In deze stad is een groot gebouw opgegraven vol met albasten beeldjes die in plaats van een hoofd, twee grote ogen op hun schouders hebben. Een voor de hand liggende interpretatie is dat het grote gebouw een tempelgebouw was en dat de albasten beeldjes godenbeeldjes waren. In Hacinebi en Hamoukar zijn soortgelijke beeldjes opgegraven, dus mogelijk was hier sprake van een regionale cultus. In dat geval was het tempelgebouw in Tell Brak, de zogenoemde Oogtempel, waarschijnlijk een regionaal bedevaartsoort.

De complexe samenlevingen en regionale cultussen ten spijt, drong de Soemerische materiële cultuur na 3.500 v.Chr. ook door in steden als Tell Brak, Hamoukar en Ninevé. Tell Brak en Hamoukar werden mogelijk zelfs door Soemerische legers veroverd. In beide steden lijkt de Soemerische materiële cultuur de plaatselijke materiële

cultuur geheel te verdringen en in Hamoukar zijn daarnaast ook sporen van oorlogsvoering aangetroffen in de vorm van slingerkogels. Over de achtergrond hiervan valt weinig met zekerheid te zeggen. Het is ook mogelijk dat hier sprake was van een intern conflict of van oorlog met vijanden dichterbij huis. De opmars van de Soemerische materiële cultuur in deze steden kan overigens ook het gevolg zijn van verregaande culturele beïnvloeding, al lijkt dat me, gezien het plotselinge en ingrijpende karakter van deze culturele transformatie, erg onwaarschijnlijk.

Het archeologische bestand laat dus een heel gevarieerd beeld zien. De invloed die de Soemeriërs in de Late Urukperiode (3.500-3.100 v.Chr.) uitoefenden op de omliggende gebieden, nam in verschillende plaatsen verschillende vormen aan, van het stichten van handelsposten tot algehele kolonisatie en van vreedzaam samenleven tot gewelddadige onderwerping. Rond 3.100 v.Chr. kwam de Soemerische aanwezigheid in Syrië, Noord-Irak en West-Iran echter plotseling ten einde. De Soemerische materiële cultuur verdween uit deze gebieden en er kwamen allerlei niet-Soemerische stadstaten en koninkrijkes voor in de plaats. Had de oorspronkelijke bevolking van de omliggende gebieden de Soemerische handelaars en kolonisten verdreven en het lot in eigen handen genomen? Zeker is dat zij de stedelijke en hiërarchische samenlevingsvorm van de Soemeriërs hadden overgenomen en voortgezet. De stedelijke revolutie was begonnen. ■

Literatuur

Gil Stein, *Rethinking World-systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia* (University of Arizona Press, 1999).

Gil Stein, 'The development of indigenous social complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia In the fifth-fourth millennia BC: An initial assessment', *Origini XXXIV* (Gangemi Editore SpA, 2012), pp. 125-140.

Guillermo Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape* (University of Chicago Press, 2008).

Guillermo Algaze, 'The end of prehistory and the Uruk Period', *The Sumerian World* (Routledge, 2012), pp. 68-95.

Guillermo Algaze, *The Uruk World System* (University of Chicago Press, 2005).

Olwen Williams-Thorpe, 'Obsidian in the Mediterranean and the Near East: A Provenancing Success Story', *Archaeometry* 37 (2) (Wiley-Blackwell, 1995), pp. 217-248.

Pascal Butterlin, *Les temps proto-urbains de Mésopotamie: Contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient* (CNRS Editions, 2003).